

*О. М. Носіков**O.M. Nosikov*

ДИНАМІКА ЗМІН ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Abstract. Factors of the formation of a new professional structure of the population as one of the aspects of the modernization of Ukraine's society under conditions of the post-industrial stage of the development are studied.

Постановка проблеми та її актуальність. Із кінця 70-х рр. ХХ ст. глобальна конкуренція на ринках праці обумовлює перерозподіл додаткової вартості на користь основного соціально-професійного прошарку постіндустріальних суспільств – висококваліфікованих професіоналів, відображаючи зв'язок між інноваційним розвитком національної економіки та особливим типом соціально-професійної структури, у якій прошарок працівників кваліфікованої праці стає домінуючим як у структурному, так і у функціональному плані. У розвинутих країнах відбулася "нова революція в соціальній структурі суспільства" [1]. Що при цьому являє собою вітчизняна соціально-професійна структура та які характеристики її основних категорій? Як виглядає динаміка структури зайнятості в Україні, зрушення в складі основних професійних категорій українського суспільства? Чи дозволяють вони нам стверджувати про наявність модернізаційного потенціалу української професійної структури? Звичне врахування професійних чинників на полікритеріальній основі при дослідженні аспектів модернізації суспільства нині вже є недостатнім – необхідний поглиблений аналіз їх специфіки та механізмів соціально-економічної дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У період суспільних трансформацій на постсоціалістичному просторі поживався науковий інтерес до професійного чинника соціальної структури та динаміки, стимульований, з одного боку, загостренням проблеми соціальних нерівностей, з іншого – необхідністю модернізації в руслі формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку, прискорення руху до постіндустріального суспільства. У роботах вітчизняних учених професійні чинники розглядаються в контексті формування середнього класу в Україні (Ю. Саєнко, О. Симончук), у рамках

розвитку теорії людського капіталу (О. Грішнова), у зв'язку з проблемами професійної зайнятості населення (Л. Лісогор, С. Мельник, В. Савченко), напряму соціології – соціології професії (Ю. Пачковський). Вийшли у світ роботи, що досліджують соціальну регуляцію трудової поведінки в ринкових умовах України (В. Пилипенко), стимулювання і мотивацію праці на промисловому підприємстві (А. Ручка, Н. Сакада), кваліфікацію і трудові орієнтації працівників (С. Макєєв), виробничої адаптації і трудової мобільності (М. Лукашевич). Розглядалися питання професійного самовизначення молоді (Є. Головаха), престижу і привабливості професії (В.Оссовский), соціальні портрети представників ділових кіл (Є. Суїменко, О. Донченко).

Мета цієї статті – висвітлення соціальної природи розвитку професійних ресурсів, дослідження динаміки змін кількісної та якісної складових професійних категорій, вивчення специфіки та стану їх взаємозв'язків з іншими критеріями соціальної стратифікації в Україні, виявлення основних проблем розвитку вітчизняної професійної структури.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи загальну картину динаміки соціально-професійної структури українського суспільства за останнє десятиріччя, повернемося спочатку до часів соціалістичної планової економіки. У до-реформений період професійна структура зайнятості населення України помітно відрізнялася за своїми структурними характеристиками від професійної структури зайнятості в інших країнах, особливо – в країнах із зрілою, соціально орієнтованою ринковою економікою. За наявності гіпертрофованого промислового сектора слабо розвивався сектор послуг: попит на послуги був штучно затиснутий на користь попиту на товари; система постачання та збуту характеризувалася надцентралізацією; домінувала ідеологія, згідно з якою виробничою визнавалася тільки праця з виробництва товарів (звідси – протиставлення сфер "матеріального" та "нематеріального" виробництва). Відбитком таких антисоціальних явищ ставала й професійна структура зайнятості через дисбаланс на користь "синьокмірцевих" професій, пов'язаних із фізичною працею. Водночас, багато "білокомірцевих" професій було представлено недостатньо мірою або вони були зовсім відсутні. Хоча економіка України мала у своєму розпорядженні численний контингент високоосвіченої робочої сили, саму систему освіти було зорієнтовано на продукування вузькоспеціалізованих технічних навичок за рахунок зменшення частки загальних знань та вмій. Отже на рівні "суспільство – професія", на нашу думку, порушувався принцип формування ієрархії та престижу професій у суспільній свідомості. Із таким "багажем" Україна увійшла в процес суспільно-економічних трансформацій. Шок перехідного процесу фактично "підірвав" радянську структуру зайнятос-

ті, яка склалася в планову епоху. Настала епоха, коли "постійна й безперервна технологічна революція перетворює набуті знання та засвоєні звички з блага на тягар і швидко скорочує термін життя корисних навичок." [1]. Наскільки глибокими виявилися зсуви у її професійній структурі? Чи стала вона виглядати більш "стандартною"? У якій мірі зміни в розподілі працівників за рівнем освіти йшли за змінами в їх розподілі за галузями та професіями? Спробуємо дати відповіді на ці питання. Основною емпіричною базою дослідження послужили дані Держкомстату України за 2000–2006 рр., матеріали шести змін до Національного класифікатора України "Класифікатор професій ДК 003:95" (1998–2005 рр.) та матеріали двох змін (2005–2007 рр.) до чинного наразі Національного класифікатора України "Класифікатор професій ДК 003:2005" (далі за текстом – КП). Намагання України увійти до європейської спільноти шляхом інтеграції повинне мати за мету як формування європейського способу життя, так і перехід на відповідну модель соціального розвитку. До цього ж спонукає поширення європейських стандартів життя, неминуче за умов інтенсивних поїздок українців за межі країни. Безумовно, для цього потрібні гроші, тому саме рівень оплати праці став сьогодні головним критерієм вибору професії. Втім, очікування працівників щодо перспектив поліпшення рівня заробітної плати важко назвати оптимістичними. Про це свідчать результати соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Разумкова з 15 по 21 грудня 2006 р. В опитуванні брали участь 2001 респондент у віці від 18 років у всіх регіонах України. Погіршність вибірки не перевищує 2,3%. Згідно з даними цього опитування, приблизно рівна кількість респондентів вважають, що оплата їхньої праці наступного року покращиться, погіршиться й залишиться без змін. Такі думки висловили відповідно 25%, 24,1% й 28,3% респондентів [20]. Об'єктивність таких оцінок підтверджується даними Держкомстату України [3], до реального вирішення "грошового питання" для більшості наших громадян ще досить далеко (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка середньомісячної заробітної плати
за видами економічної діяльності, грн.**

Вид діяльності	1996	1998	2001	2004	2006
Сільське господарство	69	89	151	295	553
Промисловість	153	186	406	743	1212
Торгівля	106	140	284	509	898
Транспорт та зв'язок	161	202	460	843	1328
Фінансова діяльність	275	333	833	1258	2050
Освіта	119	128	224	429	806

Таким чином, як видно з табл. 1, у 2006 р. заробітна плата професіоналів у галузі освіти не досягала рівня заробітної плати професіоналів-фінансистів у 2001 р.! Низька заробітна плата – як соціальний показник – це наслідок не тільки державної політики нашої країни, що й досі не подолала явища соціальної, політичної та економічної нестабільності. У значній мірі низькі стандарти оплати праці було отримано у спадок від устрою, де держава цілковито регламентувала реалізацію професійного потенціалу. Із початком формування ринкової економіки, становище із рівнем оплати праці на ринку професійної зайнятості істотно не змінилося. Тепер уже логіка управління кризовою економікою в умовах багатозразового зростання цін на енергоносії вимагала від роботодавців мінімізації всіх інших складових ціни на товари та послуги, перш за все, заробітної платні. Але ж тоді мова фактично йшла про виживання підприємств та цілих галузей. Наразі, коли цей "рубікон" певною мірою можна вважати пройденим, теза "конкурентоспроможність української економіки може забезпечуватися головним чином дешевою, проте кваліфікованою робочою силою" ще діє, актуалізуючи проблему економічної оцінки професії. Соціальні реалії сучасного економічного розвитку нерідко примушують професіоналів, кваліфікація яких не дозволяє їм забезпечити гідний рівень задоволення суспільно-економічних потреб у діяльності за фахом, переходити до інших професійних категорій. Як правило, ці категорії належать до галузей, де зайнятість у тандемі із гнучким рівнем заробітної плати стимулюється ринком праці. Крім того, серед представників деяких найсучасніших професій (переважно, сфери ІТ-технологій) поширюються тенденції самовлаштування у так званій "віддаленій роботі" (freelancer). Вражає чисельність "фрілансерів" – близько 24 тис. осіб [11, 43]. Чому представники професій, які передбачають досить високий рівень освіти, не покладаються на традиційні шляхи працевлаштування? Наскільки масштабне таке явище? У розгляді цієї тенденції, значну роль, на нашу думку, можуть відіграти дані щодо динаміки розподілу зайнятих за професійними категоріями (у КП вжито термін "розділи") [12]. Зауважимо, що дані за 2006 р. отримано з урахуванням інформації Держкомстату України, зокрема щодо кількості працівників за видами економічної діяльності, основних показників ринку праці тощо [3]. Розподіл зайнятих за професійними категоріями 2000–2006 рр. показано у табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл зайнятих за професійними категоріями 2000–2006 рр., тис. осіб

Професійна категорія	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1459,8	1530,0	1495,3	1465,9	1423,7	1470,3	1471,1
Професіонали	2635,0	2652,5	2602,5	2730,5	2594,6	2484,7	2487,6
Фахівці	3061,1	2932,9	2789,8	2836,4	2549,1	2530,4	2529,2
Технічні службовці	845,1	822,9	900,9	847,7	769,5	755,0	767,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	2305,1	2449,6	2575,6	2706,3	2654,9	2700,0	2714,9
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	616,8	503,0	459,1	420,2	375,4	361,1	228,8
Кваліфіковані робітники з інструментом	2725,7	2683,2	2753,7	2760,1	2524,6		2694,9
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання технологічного устаткування, складання устаткування та машин	3152,0	2994,2	3000,4	2919,7	2697,4	2705,0	2674,2
Найпростіші професії	3619,2	3669,8	3823,4	3868,0	4706,5	5146,1	5162,7
Всього	20419,8	20238,1	20400,7	20554,7	20295,7	20680,0	20730,4

Виходячи із даних табл. 2, розглянемо кожен професійну категорію окремо.

Законодавці, вищі державні службовці, керівники. Чисельність управлінців з часом збільшилася на 0,8%. (11,3 тис.осіб). Зауважимо, що до цієї категорії згідно із вимогами нормативно-законодавчої бази сфери професійної класифікації належать не тільки чиновники високого рангу, "топ-менеджери" та керівники підприємств, організацій та установ усіх форм власності. Поряд із ними цю групу становлять, наприклад, майстри (виробничої ділянки, з ремонту промислового устаткування тощо). Тому деяке збільшення частки представників цієї категорії некоректно було б "списувати" лише на "розбухання" державного апарату управління. Зростаюча престижність керівних посад підтверджується і результатами соціологічних досліджень динаміки мотиваційних очікувань і зміни ресурсних стратегій молоді. Опитування проводилося в м. Києві. Упродовж двадцяти років (1985–2005 рр.)

питома вага бажаючих обіймати посаду керівника підприємства зроста майже на 60,0%, а менш престижні посади (бригадира, керівника групи тощо) зменшилася на 40,0% [6].

Професіонали. Ця системоутворююча категорія скоротилася на 5,9% (147,4 тис. осіб). А між тим мова йде, серед іншого, про науковців, інженерів, лікарів! Проте, дослідження процесів модернізації суспільства через призму його соціально-професійної структури виявило тенденцію до міграції професіоналів до складу керівників, тобто, до першої із розглянутих нами категорій [5].

Фахівці активно залишають свою категорію (зменшення на 21,0% або 531,9 тис. осіб). Переважну частку відповідних професій складають механіки та техніки (за видами робіт), оператори та диспетчери (контрольно-вимірювальна апаратура, транспорт), фахівці із надання послуг населенню тощо.

Технічні службовці "наслідують приклад" близької за кваліфікаційними вимогами попередньої категорії. Їх частка скоротилася на 10,2% (78,1 тис. осіб). "Типовими" в цьому випадку виступають професії сфери діловодства, працівники служб інформації та зв'язку, касири та контролери, адміністратори (за видами діяльності).

Працівники сфери торгівлі та послуг отримали суттєве кількісне поповнення – на 15,1% (409,8 тис. осіб). Це й не дивно, зважаючи на те, що саме ця сфера перебувала в занепаді в плановому господарстві часів СРСР, а в період суспільно-економічних трансформацій здобула майже ніким не зайнятий, безальтернативний ринок послуг.

Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства скоротилися за своєю чисельністю у 2,7 разу (388,0 тис. осіб). Про занепад аграрної сфери написано досить багато аналітичних статей. Слід відзначити, що із цієї професійної категорії скасовано, як застарілі (із причин фактичної відсутності сфери застосування) такі професії галузі лісництва, як "вивантажувач деревини з води", "підсобний робітник на лісосплаві", "сортувальник деревини на воді", "сплавлювач", "формувальник плотів" тощо. У теперішній час ці професії у КП відсутні [2].

Кваліфіковані робітники з інструментом. Їх чисельність майже не змінилася. Слід зазначити, що попит на висококваліфіковані робітничі кадри останнім часом помітно збільшився. Налагоджувальники устаткування, верстатники промислових верстатів, електромонтажники, електрогазоварники нині мають реальні шанси працевлаштування за фахом у будівництві, промисловому сервісі тощо.

Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання технологічного устаткування, складання устаткування та машин. Їх частка скоротилася

на 17,9% (477,8 тис. осіб). Токарі та фрезерувальники зараз є вкрай "дефіцитними" професіями [4, 7]. Втім, роботодавці не поспішають запропонувати таким робітникам гідну заробітну плату, розміри якої в деяких областях України мають нижній поріг, який донедавна дорівнював 773,44 грн. [10, 29].

Найпростіші професії. Ця категорія отримала найбільше кількісне повнення серед усіх категорій – 30,0% (543,5 тис. осіб). Як відзначається у дослідженнях, присвячених практиці трудової діяльності суспільства, що трансформується, – не треба спеціальних досліджень, щоб дістатися висновку про те, що некваліфікована праця, робота простого ремісного штибу, масове реалізаторство стали у нас найбільш прибутковими [7, 161]. Освітня статистична характеристика цієї категорії також фактично не відповідає терміну "найпростіші" у професійному розрізі. Так, за даними Комітету регулятивної політики Мінекономіки України, наприкінці 1990-х рр. на торгових ринках України працювало до 7 млн. осіб, 70,0% з яких – люди із вищою та середньою спеціальною освітою [8]. Таким чином, найбільш масштабні перетворення серед професійних категорій у сучасній Україні здійснюються у найменш суспільно престижній категорії "Найпростіші професії". Аналізуючи склад цієї категорії, звернемося до результатів Всеукраїнського перепису населення [19]. Згідно із результатами Перепису, кожен десятий зайнятий у містах був представником групи занять "*Найпростіші професії*", а в селах до цієї групи належали двоє з кожних п'яти працівників. При цьому понад чверть зайнятих у найпростіших професіях міських мешканців і близько шостої частки селян мали абсолютно незапитану вищу освіту того чи іншого рівня. Як відзначають вітчизняні дослідники, безперечний і, здавалося б, однозначний вплив віку на професійні надбання індивідів – адже набуття досвіду і розвиток різних властивостей/здібностей людей є, по суті, функцією їх віку – втрачає свою одномірність в умовах небувалого раніше зростання обсягів нових знань та інформації, прискорення морального старіння професійних навичок, необхідності постійного оновлення освіти, динамічності вимог, що зумовлюються швидкими економічними та техніко-технологічними змінами [9]. Зауважимо, що дослідження перспектив модернізації українського суспільства ускладнюється **невизначеністю обсягу сукупної робочої сили**: Держкомстат України використовує методологію Міжнародної організації праці, а саме розраховується чисельність **економічно активного населення**. Останнє складається із представників обох статей віком від 15 до 70 років включно, які впродовж звітного періоду займалися економічною діяльністю (зайняті) або шукали роботу і були готові стати до неї (безробітні). З іншого боку, використовується поняття **особи працездатно-**

го віку : жінки у віці 16–54 років та чоловіки – 16–59 років. За даними Держкомстату України станом на 01.10.2006 р. чисельність економічно активно населення складала 22,3 млн. осіб., а осіб працездатного віку – 19,18 млн. [18, 12]. Попри такій державній арифметичній невизначеності, модернізація українського суспільства триває. Певною мірою процеси суспільно-економічної модернізації знаходять свій відбиток у "міграції" професій поміж професійних категорій, яке ми зробили на основі матеріалів змін до КП у редакціях 1995 та 2005 рр. Таке переміщення (міграція) професій поміж професійних категорій у період 1998–2007рр. наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Міграція професій поміж професійних категорій (1998–2007 рр.)

Найменування професійної назви роботи (професії)	Здійснено перехід	
	із категорії	до категорії
Багермейстер	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"	3 – "Фахівці"
Командир пункту (газорятувального, гірничорятувального, підземного)	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"
Акушерка	2 – "Професіонали"	3 – "Фахівці"
Архіваріус	2 – "Професіонали"	4 – "Технічні службовці"
Музейний доглядач	2 – "Професіонали"	9 – "Найпростіші професії"
Ведучий програм	3 – "Фахівці"	2 – "Професіонали"
Інженер з охорони праці	3 – "Фахівці"	2 – "Професіонали"
Інструктор підводного плавання (рекреаційний дайвінг)	3 – "Фахівці"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"
Капітан	3 – "Фахівці"	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"
Лаборант спектрального аналізу	3 – "Фахівці"	8 – "Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин"
Ліквідатор підприємств-боржників	3 – "Фахівці"	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"
Ліквідатор підприємств-боржників	3 – "Фахівці"	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"
Оператор сейсмопрогнозу	3 – "Фахівці"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"

Секретар відповідальний	3 – "Фахівці"	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"
Соціальний інспектор	3 – "Фахівці"	2 – "Професіонали"
Учений секретар	3 – "Фахівці"	1 – "Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)"
Фотограф (фотороботи)	3 – "Фахівці"	7 – "Кваліфіковані робітники з інструментом"
Вагар	4 – "Технічні службовці"	9 – "Найпростіші професії"
Відеотекар	4 – "Технічні службовці"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"
Документознавець	4 – "Технічні службовці"	2 – "Професіонали"
Консьєрж	4 – "Технічні службовці"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"
Оператор електронно-обчислювальних та обчислювальних машин	4 – "Технічні службовці"	8 – "Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічно-го устаткування, складання устаткування та машин"
Прийомздавальник вантажу та багажу	4 – "Технічні службовці"	9 – "Найпростіші професії"
Оператор автоматичного газового захисту	3 – "Фахівці"	5 – "Працівники сфери торгівлі та послуг"

Як видно із табл. 3, у ході суспільно-економічної модернізації процеси міграції професій притаманні практично всім професійним категоріям. При цьому спостерігається рух як до більш престижних категорій із високими освітньо-кваліфікаційними вимогами ("ведучий програм", "інженер з охорони праці", "капітан", "соціальний інспектор"), так і до нижньої частини ієрархічної структури професій ("лаборант спектрального аналізу", "розподільвач робіт"). Очевидно також, що розвиток, наприклад, "традиційного" готельного бізнесу висуває підвищені вимоги до фахової підготовки порт'є (підвищення престижу професії), тоді як розвитку новітніх технологій притаманні, серед іншого, зсуви до менш престижних категорій за деякими професіями (оператор електронно-обчислювальних та обчислювальних машин). Зміни професійної структури, як чинник модернізації українського суспільства на засадах інноваційного розвитку, передбачає перманентне оновлення інтелектуального капіталу через самоосвіту, професійну перепідготовку, інколи – кардинальну зміну профілю роботи, професійної належності, тобто **репрофесіоналізацію**. Дедалі більшу роль починає відігравати власне здатність до сприйняття та оновлення інформації, освоєння інновацій, легкого "звільнення" від застарілих знань та навичок – те, що можна умовно назвати професійною гнучкістю, мобільністю. Знову відзначимо необхідність більш активної державної політики на ринку праці з урахуван-

НЯМ:

1) відсутності мотивації з боку роботодавців (особливо – у малому та середньому бізнесі) щодо запровадження новітніх технологій та їхньої орієнтації на більш дешеву "синьомірцеву" робочу силу;

2) відсутності мотивації з боку "білокомірцевих" професіоналів обіймати посади з високим ступенем відповідальності та низькою заробітною платою.

Висновки. Отже, сучасний стан вітчизняної професійної структури зайнятих не узгоджується з необхідністю модернізації українського суспільства, яка в економічному аспекті означає перехід країни до інноваційної моделі економічного піднесення. У поточному сторіччі в Україні підвищувалася частка працівників сфери обслуговування та торгівлі, представників найпростіших професій, але водночас не відбулося скільки-небудь істотного збільшення частки високоосвічених представників розумової праці – професіоналів. За доволі високого освітнього рівня населення професійна структура його зайнятості залишає бажати кращого, оскільки Україна має надто велику частку представників найпростіших професій. Соціологічні дослідження щодо життєвих очікувань працівників та статистика рівня заробітної плати представників усіх професійних груп виявили домінуючі в економіці тенденції орієнтування на використання кваліфікованої, але дешевої робочої сили. Враховуючи недостатньо відповідальну на теперішній час позицію роботодавців як соціального партнера, вирішення основних питань розвитку професійної структури як чинника модернізації українського суспільства, має взяти на себе держава.

---

1. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society / D. Bell. – N.Y., 1976. – P. 125.

2. Національний класифікатор України "Класифікатор професій ДК 003: 2005" – К. : "Соцінформ", 2005. – 615 с.

3. Державний комітет статистики України. – <http://ukrstat.gov.ua/>

4. *Мельник С.* Бідність працюючих: міфи та реальність / С. Мельник // Уряд. кур'єр. 2007. – № 50. – 21 берез. – С. 7.

5. *Аникин В.* Модернизация российского общества в свете динамики изменения его социально-профессиональной структуры: Доклад на IX Междунар. конф. "Модернизация экономики и глобализация" / В. Аникин. – <http://d1.hse.ru/data/903/331/1234/>

6. *Магун В.,* Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи (1985–2005 годы) / В. Магун, М. Энговатов // Отечествен. записки. – 2006. – № 3 (30) // <http://www.strana-oz.ru>.

7. *Иващенко О.* Работа и практики трудовой занятости в трансформирующемся обществе : в поиске новых стандартов / О. Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг – 2002. – №2. – С.160–164.

8. Сторінка держкомпідприємництва // Сто тисяч : інформ., консультац. та метод.-допомог. вид. – 1999. – Вип.1. – С. 3.
9. *Курило І.* Освітньо-професійні ресурси як чинник соціальної диференціації населення / І. Курило // Екон. часопис. – 2005. – № 1/2 // <http://soskin.info/ea.php?pokazold=20050116&n=1-2&y=2005>.
10. *Сыроватка С.* Рабочая безрукость / С. Сыроватка // Власть денег. – 2007. – № 12. – С. 28–31.
11. *Тымкив К.* Новые домовые / К. Тымкив // Корреспондент. – 2008. – № 3. – С. 42.
12. *Либанова Э.* Кому нужна дешевая рабочая сила? / Э. Либанова // Зеркало недели. – 2007. – № 16 (645). – 28 апреля – 11 мая 2007. – С.10.
13. Зміни та доповнення до Державного класифікатора ДК003-95"Класифікатор професій"1998 та 1999 років (Зміна № 1, № 2). – К: Соцінформ, 2000 – 83 с.
14. Зміни та доповнення до Державного класифікатора ДК003-95"Класифікатор професій" 2000 року (Зміна № 3). – К. : Соцінформ, 2000. – 41с.
15. Класифікатор професій ДК003-95 (Зміни та доповнення № 4). – К. : Соцінформ, 2002. – 80 с.
16. Класифікатор професій ДК003-95 (Зміни та доповнення № 5). – К. : "Соцінформ" – 2003. – 119 с.
17. Класифікатор професій ДК003-2005 (Зміни та доповнення № 2) – К. : "Соцінформ" – 2007 – 90 с.
18. *Гаврилечко Ю.* Міфи та реалії українського ринку праці / Ю. Гаврилечко // Праця і закон. – 2007 – № 3 – С. 12–18.
19. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К., 2004. – 558 с.
20. Лабораторія соціологічних досліджень // <http://www.socio-lab.osvita.com.ua/ukr/about/>.